

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Бахріє УЧОК

ПРАВИТЕЛЬКИ ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ

Харків
«ФОЛІО»
2025

Вступ

Нині в трьох з десяти чинних монархій Європи (разом з князівствами Люксембург, Ліхтенштейн і Монако) престоли посідають жінки. Так, у Нідерландах править королева Юліана, успадкувавши трон від своєї матері Вільгельміни (1890–1948), до повноліття якої обов'язки регентки виконувала її мати Емма. Королева Юліана не має спадкоємця, тож після неї країною правитиме її дочка. Отже, королівський престол Нідерландів учетверте посяде жінка.

Тепер повсюди, навіть у новостворених державах Африки, жінки виборюють свої права. Проте з давніх часів, попри всеможливі заборони та невизнання з боку чоловіків, жінки скрізь відігравали значну роль у громадському житті та навіть досягали успіху в боротьбі за корону.

За приклад може бути цариця Савська, у якої після зустрічі зі славетним царем Соломоном (965–928 рр. до н. е.) народився син, що започаткував династію імператорів Ефіопії¹. Дочка ізраїльського царя Ахава та дружина юдейського царя Іорама Гофолія після смерті свого сина Охозії винищила «все царське плем'я» і впродовж шести років (848–842 рр. до н. е.) була самодержавною царицею Юдеї. Її кривавому правлінню поклав край Іоас², скарав-

ши на смерть. Життя цариці підказало Жану Расіну сюжет для його відомої трагедії «Гофолія».

Єгипетська правителька Клеопатра полонила своєю красою двох уславлених військових і державних мужів Риму — Цезаря та Марка Антонія. Вона наклала на себе руки, коли довідалася про перемогу супротивників Антонія на чолі з Цезарем у битві при мисі Акцій в 30 р. до н. е. Життя Клеопатри надихнуло Бернарда Шоу на створення чудового твору «Цезар і Клеопатра».

Відома в арабських переказах цариця Зенобія після вбивства її чоловіка Одената, володаря Пальміри (у 266/7 р.), була фактичною правителькою держави. У 272 р. після битви з римлянами Зенобія потрапила в полон. Її привезли до Риму, де вона вразила усіх своєю красою та розумом.

* * *

У VI ст. в Західній Європі була створена знаменита збірка записів звичаєвого права германського племені франків «Салічна правда», що діяла в епоху Меровінгів і Каролінгів. Згідно з пунктом 5 статті 59 цього документа, жінки не мали права успадковувати нерухоме майно, яке розподілялося тільки серед синів, законних і незаконних. У ті часи ще не було відмінностей між особистим і громадським правом, держава вважалася власністю короля, а всі його законні й незаконні сини, не роздроблюючи королівства, мали в ньому рівні права. Оскільки це правило не зазнавало змін і в державах, що вважалися послідовниками Франкської імперії, то й там дочки правителів не могли успадковувати нерухоме майно. Тому в епоху хрестових походів у XII–XIII ст. в тодішніх королівствах та

графствах на Близькому Сході — Єрусалимському, Антіохійському, Кіпрському і Триполійському дочки тих державців, у яких не було спадкоємців чоловічої статі, не могли посісти звільнений престол і впливали на державні справи хіба що як дружини коронованих спадкоємців померлих правителів³.

У Священній Римській імперії заперечувалась влада дочки Карла VI Марії Терезії над Німеччиною. На підставі виданого Карлом VI закону, відомого під назвою «Прагматична санкція», її володарювання було визнано не тільки над землями, що безпосередньо залежали від корони Габсбургів.

Натомість у таких державах, як Англія, Шотландія, Іспанія, Португалія, Королівство обох Сицилій (Неаполітанське), Швеція, Норвегія, Данія і Росія, які не належали до спадкоємців імперії франків, посідання престолу жінками було досить частим явищем.

Більшість коронованих жінок у Європі відомі своєю активною діяльністю, їхні імена увійшли в історію. В Англії та Росії, де в порівнянні з іншими країнами жінки частіше посідали престоли, правительки відіграли значну роль в історії своїх земель. Наприклад, англійська королева Єлизавета I (1558–1603), розбивши у 1588 р. іспанську Велику армаду, зуміла захистити протестантство й перетворити свою країну на найпотужнішу морську державу епохи. За правління королев Марії (1689–1694) та Анни (1702–1714) в Англії остаточно утвердилася демократія у широкому розумінні цього слова. З ім'ям королеви Вікторії (1837–1901) пов'язана ціла епоха в історії

Більшість коронованих жінок у Європі відомі своєю активною діяльністю, їхні імена увійшли в історію.

Англії, коли Британська імперія здобула вплив на весь світ. Велика Британія дуже скоро захопила всі найважливіші стратегічні пункти, і за підтримки тогочасного Прем'єр-міністра Бенджаміна Дізраелі королева дістала імперський вінець в Індії і приєднала до імперії такі важливі землі, як Єгипет і Південна Африка.

Для Росії XVIII століття стало епохою володарювання жінок. Імператриці не лише зберегли, а й міцно вкорінили могутність створеної Петром I держави. Після сходження на престол Катерини II, Росія завдала відчутних ударів Османській імперії, остаточно закріпивши свої позиції на берегах Чорного моря.

Наприкінці XV — початку XVI ст. королева Кастилії Ізабелла I не тільки об'єднала Іспанію під однією короною, а й посприяла відкриттю Америки, спорядивши для Христофора Колумба кораблі.

У 1387 році престол Данії та Норвегії посіла королева Маргарита (1387–1412), яка дістала прізвисько Північної Семіраміди. Згодом вона була піднесена на шведський престол і на деякий час створила Кальмарську унію, що об'єднала ці три держави.

Першою жінкою серед спадкоємців імперії франків, яка зійшла на престол, була Марія Терезія (1710–1780). Під час війни за австрійський спадок і Семирічної війни вона допомогла прусському королю Фрідріху Великому приєднати до своїх володінь Сілезію, відстояла свою владу й завдяки енергійності та хоробрості здобула першість з-поміж усіх австрійських монархів.

А ось перелік жінок-правительок, володарок тронів і корон у Європі, імена яких вдалося встановити (не враховуючи дрібних князівств):

Візантія — Ірина (797–802), Зоя (1042, 2 місяці спільно з Феодорою), Феодора (1054–1056).

Іспанія (Кастилія, Леон та Іспанія) — Уррака (1109–1126), Ізабелла I (1474–1504), Хуана (1504–1516), Ізабелла II (1833–1868).

Шотландія — Маргарита (1286–1290), Марія Стюарт (1542–1567).

Неаполітанське королівство — Джованна I (1343–1382), Джованна II (1414–1435).

Данія⁴, Норвегія, Швеція — Маргарита (Данія, Норвегія, Швеція, 1387–1412), Крістіна (Швеція, 1644–1654), Ульріка-Елеонора (Швеція, 1719–1720).

Англія — леді Джен Грей (проголошена, але на трон не зійшла, 1553), Марія Кривава (1553–1558), Єлизавета I (1558–1603), Марія II (1689–1694), Анна (1702–1714), Вікторія (1837–1901), Єлизавета II (з 1952 р.).

Росія — Катерина I (1725–1727), Анна (1730–1740), Єлизавета (1741–1762), Катерина II (1762–1796).

Австрія — Марія Терезія (1740–1780).

Португалія — Марія I (1777–1791), Марія II (1833–1853).

Нідерланди — Вільгельміна (1890–1948), Юліана (з 1948 р.).

Люксембург — Марія Аделаїда (1912–1919), Шарлотта (1919–1964).

У східних країнах жінки часом також посідали престол. Ми вже згадували царицю Савську, Гофолію, Клеопатру

й Зенобію. До цього переліку можна додати імена й інших державиць. Наприклад, жінка з арабського царства Амалік (на ім'я Зіба) стала після свого батька еміром в Алжирі, але потім її було вбито⁵. Незадовго до смерті пророка Мухаммеда та певний час потому серед лжепророків помітне місце посідала жінка на ім'я Саджах, яка не лише була державицею в повному розумінні цього слова, а й до самої втечі після поразки від мусульман діяла як володарка й верховна головнокомандувачка та вела перемовини з іншим лжепророком — Мусейлімою.

За ісламськими переказами, у VI ст. до н. е. після смерті очільника кочового народу массагетів (в іранських письменах — саки), що мешкали на схід від Каспійського моря, престол посіла його дружина Томіріс. Перський цар Кір вирішив завоювати цей край, та спочатку запропонував Томіріс вийти за нього заміж. Томіріс, розгледівши справжні наміри Кіра, відхилила його пропозицію. Тоді Кір пішов на неї війною. Коли в битві було перебито частину військ массагетів і загинув син Томіріс, вона надіслала Кіру таке послання: «Не пишайся цим своїм подвигом. Переміг ти підступом, а не силою зброї в чесному бою. Віддай тіло мого сина та, поки живий і здоровий, іди геть з моєї землі. Тобі й так нахабно вдалося знищити частину моїх воїнів. Якщо ж ти цього не зробиш, то, присягаюся богом Сонця, володарем массагетів, я справді насичу тебе кров'ю, хоч який би ти був ненаситний»⁶.

Дір знехтував цим попередженням. Тоді Томіріс очолила похід на нього, й у запеклій битві перси були знищені. Давньогрецький історик Геродот стверджує, що Кір у цій битві загинув. А от його сучасник Ксенофонт запевняє, що йому пощастило втекти.

Перський цар із династії Каянідів Бахман, син Ісфандіара, призначив своїм спадкоємцем не сина, а дочку Хумай, яка після смерті батька правила державою 32 роки. У Ірані ж після смерті у 628 році царя Кавада II вельможі держави скидали царів одного за одним, аж доки після Ардашира не посади-

Перський цар із династії Каянідів Бахман, син Ісфандіара, призначив своїм спадкоємцем не сина, а дочку Хумай, яка після смерті батька правила державою 32 роки.

ли на престол старшу дочку Хосрова II Парвіза — Борандохт. Вона успішно правила державою рік і чотири місяці, а коли померла, то на престолі сіла її сестра Азермедохт.

Упродовж багатьох років чинила опір набігам арабів на тюркські землі мати юного согдійського принца Тухшада — Хатун. Ставши регенткою при двомісячному синові, Хатун контролювала торговельні шляхи через міста Самарканд, Бухара та Амуй і успішно билася з такими безжальними арабськими полководцями, як Абу Саїд Усман, Аль-Хадждадж ібн Юсуф і Кутайба ібн Муслім, захищаючи свою столицю Пейкенд⁷.

У монголів не раз траплялося, що після смерті одного імператора й до обрання нового державою правила вдова померлого володаря. Наприклад, після смерті сина Чингісхана Угедея впродовж чотирьох років на чолі держави була його дружина Туракіна (Дорегене), яка призначила своїм головним візиром мусульманку Фатиму-хатун⁸.

У монголів можна знайти відомості про намісниць, які, будучи опікунками своїх малолітніх дітей, карбували від свого імені монети. Дружина Кара-Хулагу, Ергене-хатун, після смерті свого чоловіка з 1251 року й до повноліття свого сина, була регенткою, керувала всіма справами улусу Чагатая і карбувала від свого імені монету. Дружина

Гуюкхана Огул-Ганміш-хатун також після смерті чоловіка була правителькою від імені своїх синів Ходжі й Наку.

У країнах Південно-Східної Азії, де широко застосовувалася матріархальна, а радше матрилокальна, сімейна система, жінки відігравали значну роль у політичному житті.

У країнах Південно-Східної Азії, де широко застосовувалася матріархальна, а радше матрилокальна, сімейна система, жінки відігравали значну роль у політичному житті. Наприклад,

у 40 р. дві сестри Чинг, майже так само, як через 1400 років Жанна д'Арк, очолили повстання в'єтнамців проти засилля Китаю, вигнали китайців з країни та проголосили незалежність. Проте в такому статусі В'єтнам проіснував тоді лише чотири роки. Хитрий китайський воєначальник знову вдерся до країни. Щодо сестер Чинг, то вони вчинили самогубство, кинувшись у річку. Але й дотепер у в'єтнамському місті Сайгон (Хошимін) щороку святкують перемогу сестер Чинг.

Упродовж XIX ст. жінки відігравали значну роль в управлінні Гавайськими островами. Навіть коли тут уже остаточно утвердилася влада Сполучених Штатів Америки, цими островами правив уряд, на чолі якого стояла королева на ім'я Ліліукалані (1891–1893).

У XIX ст. розташованим на схід від Африки островом Мадагаскар, населення якого за походженням вважається малагасійським, правили поспіль кілька жінок. У 1828 р. внаслідок повстання, що вибухнуло після смерті короля Мадагаскару Радами I, видатні державні діячі оголосили королевою одну із дружин короля — Ранавалону I. Королева вигнала з острова англійців та французів, які намагалися окупувати країну, а в 1845 році завадила висадці французьких військ, хоч вони й піддали жорсто-

кому бомбардуванню місто Таматаве. Упродовж восьми років королева відбивала будь-які спроби зазіхання на незалежність Мадагаскару. У 1861 році після смерті Ранавалони I королівський трон обійняв її син Радама II, якого повстанці вбили через два роки. Тоді королевою оголосили його дружину Рабуду, яка правила під ім'ям Розохеріни. Коли 1868 року вона померла, престол посіла її племінниця Рамама, яка дістала ім'я Ранавалони II. У 1883 році Мадагаскар очолила ще одна жінка з королівського роду, яка під ім'ям Ранавалони III царювала на острові аж до захоплення його в 1895 році французами.

* * *

Ми розповіли про найвидатніших монархинь у деяких державах Сходу й Заходу. Звернімося тепер до мусульманських країн і спробуймо з'ясувати, чи посідали й тут жінки престоли, а якщо так, то як це відбувалося.

Поява Корану й хадисів¹⁰ кардинально змінили соціальне й правове становище жінки на мусульманському Сході. І хоч вона в мусульманському світі посідає значно нижче місце в порівнянні з чоловіком, усе-таки ситуація з усякого погляду змінилася на краще, ніж у доісламський час. Арабська жінка, яка раніше не мала жодних прав у царині шлюбу, розлучення або спадкоємства, набула в мусульманстві широких прав і можливостей.

У доісламську епоху за певних обставин, і особливо з економічного погляду, жінку визнавали як чийось власність, а з поширенням ісламу вона набула низки прав. Тому в період найбільшого розквіту мусульманського світу могла порівняно легко посісти належне їй місце. Серед видатних ісламських літераторів, проповідників,

вчених та поетів є й жіночі імена. Для переконливості коротко розповімо про тих, хто залишив свій слід в ісламській історії.

У 726 р. (1326 р.) дві жінки-викладачки (*мудариси*) — Шейха Саліха¹¹ Умм Мухам-мед Аїша, дочка Мухаммеда аль-Харрані, і Шейха Саліха Зайнаб, дочка Камал ад-Діна Ахмада ібн Абд ар-Рахмана аль-Мукаддасі, видали в Дамаску диплом про закінчення медресе знаменитому мандрівникові й купцю Ібн Баттуті. Умм Абдаллах, дочка перського державного діяча Шамс ад-Діна з роду Ваджих ад-Діна Ханбала, уславилася як тлумачка переказів про пророка Мухаммеда (*мухаддиса*). Її було запрошено до Єгипту, де вона навчала хадисів еміра Сайф ад-Дін Аргуна і кадія Каріма ад-Дін аль-Кабіра. А у Сітт аль-Вузара¹² Умм Абдаллах (624/1227–717/1317) навчалися такі знаменитості, як історик аз-Захабі, кадій Фахр ад-Дін аль-Місрі, шейх Салах-ад-Дін аль-Аді та ін.

Жінка, на ім'я Шухда, дочка ібн Наср Ахмада, була ученицею знаменитих ісламських богословів-законознавців факигів і, одержавши диплом, почала читати лекції для широкої аудиторії у себе вдома, коло площі Сарай Джамі в Багдаді. Шухда, що дістала почесне прізвище *Фахр ан-Ніса* (Гордість жінок), померла у віці 90 років у 574 р. х. (1178 р.). Німецький сходознавець А. Кремер зазначає, що в його особистій бібліотеці зберігався рукопис, укладений із конспектів лекцій, що їх читала Шухда¹³.

Дочка Абд аль-Ваххаба ібн Умара ібн Касіра, одержавши диплом з рук відомих шейхів, уславилася на початку IX ст. х. (XV ст.) як мухаддиса, за що була ушанована титулом *Сітт аль-Кудат* (Пані кадіїв).

Ще помітніша видатна роль жінок у розвитку науки про хадиси в її початковому періоді. Так, значне місце в поширенні й вивченні хадисів посідали три дружини пророка Мухаммеда. Серед них найбільший авторитет мала Айша, на думку та рішення якої у питаннях права та релігії зважали у складний час правління перших трьох халіфів — Абу Бакра (632–634), Умара (634–644) і Усмана (644–656).

Дочка шейха Такі ад-Діна аль-Васіті, здобувши диплом, читала лекції з державного права в мечеті, розташованій у передмісті Дамаска. За коментарі до твору Ях'ї ібн Адама «Книга про харадж» («Кітаб аль-ха-радж») вона була ушанована титулом *Пані факигів* (Сітт аль-Фукаха). Померла у віці 92 років у 726 р. х. (1326 р.).

У Сирії жила відома проповідниця (*ваїза*), яку називали *Пані вчених* (Сітт аль-Улама), мелодійні проповіді якої принесли їй ще одне прізвисько — Соловейко. Коли вона померла, її проводжав в останню путь на цвинтар величезний натовп жінок.

Ваджхія, дочка Муаддада, відоміша під ім'ям Зайн ад-Дар, уславилася своєю доброчесністю і глибиною знань у *фікгу*¹⁴. Згадаймо також, що серед викладачів аз-Захабі була одна жінка, яка читала лекції про хадиси в Дамаску й Баальбеку. Її звали Зайнаб, дочка Амра. А в 460 р. х. (1068 р.) у Багдаді померла жінка, що також зажила слави своїми проповідями. Ім'я її — Хадіджа аш-Шахджаханія.

Серед літераторів іспанського регіону Андалусія великий авторитет мала Басіна — дочка еміра Севільї Мутаміда ібн Абада. У тій-таки Андалусії знаменитою поетесою свого часу вважалася Хамдуна, дочка такого собі Зіяда. Багато відомих митців наслідували її поетичну манеру, а часом навіть привласнювали її вірші.

У IV ст. х. (X ст.) у Багдаді своїми проповідями вславилася Хамда, дочка Васіка. Вона читала їх біля міських воріт (Баб аль-Маратіб) і мала чимало прихильників. Хадиси у її виконанні були в переказах Абу Бакра Ахмада ібн Алі та Ібн Самані.

Поза сумнівом, жінки в мусульманських державах доволі легко ставали поетами, проповідниками, літераторами, знавцями фікгу й хадисів. Законознавці не могли дійти згоди лише в одному питанні — чи може жінка обіймати посаду кадія (судді). Якщо мислитель-правознавець аль-Маварді стверджував, що кадіями мають бути неодмінно повнолітні чоловіки¹⁵, то його колега Абу Ханіфа вважав: якщо під час судових позовів беруться до уваги свідчення жінок, отже, вони можуть виконувати й функції кадіїв.

Поза сумнівом жінки в мусульманських державах доволі легко ставали поетами, проповідниками, літераторами, знавцями фікгу й хадисів.

Історик і богослов Абу Джа-рір ат-Табарі своєю чергою запевняв, що жінки можуть бути кадіями в усіх судових справах¹⁶.

Якщо до цього часу не вдалося виявити імені жодної жінки, яка б беззаперечно й постійно обіймала посаду кадія, то можна сміливо зазначити імена двох, які законно перебували на значно вищій і важливішій позиції — керівника вищого державного органу з питань скарг (диван аль-мазалім).

Усі державні справи за правління халіфа аль-Муктадіра (908–932) контролювала його матір¹⁷, яка уповноважила жінку, на ім'я Сумайл, виконувачку обов'язків міністра з питань справ двору, розглядати спірні питання та ухвалювати щодо них рішення. Так воно й було: щоп'ятниці Сумайл засідала в приміщенні, побудованому матір'ю халіфа у кварталі Русафа в Багдаді, обабіч неї займали місця

знавці фікгу, кадії та урядовці, й вона розглядала судові справи, ухвалювала рішення і підписувала їх¹⁸.

Другою такою жінкою була мати хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммеда (4200–1220) Теркен-хатун. Історик ан-Насаві повідомляє, що за правління хорезмшаха Джалал ад-Діна в тюрків був диван, що звався «юлук», який зазвичай очолював посадовець із титулом хана. За хорезмшаха Мухаммеда цим вищим органом управляла його мати Теркен-хатун. Спираючись на підтримку військової аристократії, вона розглядала скарги на чиновників, які обіймали високі військові й цивільні посади, й ухвалювала вироки винуватцям. Її називали «Володарка світу»¹⁹.

Загалом у мусульманському середовищі жінкам були доступні майже всі службові посади. Та чи були для них відкриті шляхи до управління державою?

В одному з найвідоміших трактатів правознавця аль-Маварді «Аль-Ахкам ас-Султанія» («Принципи управління»), присвяченого ісламському державному праву, названо сім умов, яким мав відповідати імам, покликаний правити державою. Серед них немає вимоги про обов'язкову чоловічу стать чи повноліття²⁰. Вони були пізніше додані кадієм аль-Байдаві у його праці «Тавалі аль-анвар» і аль-Газалі в «Іх'я улум ад-дін»²¹.

Загалом у мусульманському середовищі жінкам були доступні майже всі службові посади. Та чи були для них відкриті шляхи до управління державою?

Шабіб, засновник хариджитської секти шабібія, з поваги до своєї дружини Газалі відкрито визнав право імамату за жінками²². Ті, хто був проти допуску жінок до царського вінця, у своїх запереченнях спираються на хадис, який

повідомляє: Мухаммед, дізнавшись, що на перський трон вступила дочка царя Хосрова II Парвіза, сказав: «Плем'я, що віддало державні справи в руки жінки, приречене на загибель». Очевидно, що думки служителів фікгу розходяться щодо того, чи може жінка бути монархом.

Аль-Маварді та Ібн Джамаа вважають, що владу можна здобути трьома шляхами, тобто правителем стають через обрання (вибір на основі згоди); попереднє визнання (шляхом спадкоємства); завдяки силі (могутності) або перевазі (перемозі). Обидва автори перші дві умови називають *іхтіярія* (виборні), а третю — *кахрія* (насильницька, примусова)²³.

Який шлях найоптимальніший? Автори однозначної думки не мають. Деякі вважають, що імама має обирати весь народ, інші гадають, що можна обійтися невеликою кількістю людей, посилаючись на засади, якими керувались під час виборів перших халіфів. Є автори, які стверджують, що законним можна вважати обрання імама навіть тоді, якщо його одноголосно підтримали п'ять найавторитетніших осіб.

Другий шлях обрання, що зветься *ахд*, полягав у призначенні главою держави або імамом майбутнього спадкоємця і схваленні його усім народом. Особа, за якою закріплювалося право посісти в майбутньому престол, називалася в мусульманських державах *валі ахд* (спадкоємець престолу). Цей метод застосовувався ще за першого халіфа, Абу Бакра, коли він вирішив, що після його смерті халіфом має стати Умар ібн аль-Хаттаб, а мусульманська громада підтримала таке його рішення. Коли пророк Мухаммед готував похід на сирійське місто Муту, то призначив командувачу військ трьох спадкоємців, якщо той загине — Зайда ібн Харісу, Джафара ібн Абу Та-

ліба і Абдаллаха ібн Раваху. Надалі цього принципу дотримувалися в мирному житті: володар (халіф) признавав собі одночасно кількох спадкоємців.

Халіф Муавія I (661–680) вперше в історії ісламу призначив спадкоємцем престолу халіфату свого сина Язіда I і ще за життя встановив присягу спадкоємцю престолу. Омеядський халіф Валід ібн Абдаллах (705–715) був першим правителем, який вибрав спадкоємцями одразу двох — племінника Умара ібн Абд аль-Азіза і брата Язіда. Дотримуючись цього правила, засновник халіфату Аббасидів Абу-ль-Аббас Абдаллах (Саффах, 750–754) призначив спадкоємцями свого престолу брата Мансура та Ісу ібн Мусу. А коли Мансур (754–775), порушивши це правило, призначив спадкоємцем свого сина Махді, це викликало різке невдоволення улемів-правознавців, і доти, поки Мансур відкрито не оголосив, що він відмовляється вважати Ісу ібн Мусу своїм спадкоємцем, улеми Махді визнавати не бажали. Після цього випадку законознавці довго сперечалися про те, чи може спадкоємець, ставши правителем, порушувати порядок спадкоємства й особисто призначати собі нового наступника. Врешті це право не затвердили.

Першим халіфом, який призначив одразу двох спадкоємців престолу, був халіф Харун ар-Рашид (786–809). Йдеться про його синів Мамуна й Мутаміна. А коли один з них, Мамун (813–833), порушивши традицію свого батька, призначив своїм спадкоємцем шостого шийтського імама, Алі ібн Мусу, і дав йому титул Рези, улеми відкинули це рішення та склали присягу халіфові Ібрахіму, синові Махді й дядькові Мамуна. Проте халіфат не дістався ні Алі, ні Ібрахіму, бо Мутасім силою змусив улемів визнати халіфом саме його (833–842). Десятий аббасидський ха-

ліф, Мутаваккіл (847–861), також призначив спадкоємцями престолу поспіль трьох своїх синів.

Третій шлях здобути престол — захопити його силою або примусом. Ісламські правознавці вважали, що в періоди смут, міжусобиць і громадянських воєн, коли хтось, нехтуючи присягою і навіть не маючи права успадкувати престол, захоплює його з метою припинити розбрат в інтересах ісламської держави, владу такої людини можна визнати правомірною. Ібн Джамаа у праці «Тахрір аль-калам» вважає за можливе визнання влади узурпатора, навіть якщо він неук, самодур чи гульвіса. Якщо ж проти такого правителя виступить хтось інший і відбере у нього престол, то потрібно визнати владу останнього²⁴. Тож за мусульманським правом визнається влада будь-якої людини, яка силою захопила престол, зокрема й жінки.

В історії ісламу кількість володарів, які посіли трон завдяки своїй могутності або перемозі, вельми велика. Так, у міжусобній війні, що почалася після смерті омеядського халіфа Муавії II (683), перемогу здобув Марван I (683–685), якому присягнули в серпні 684 р., після того, як він захопив у Сирії скарбницю держави. В іншій міжусобиці в халіфаті Омеядів гору взяв Язід III (744), який повстав супроти свого двоюрідного брата халіфа Валіда II (743–744). Він захопив престол халіфату й змусив присягнути собі на вірність. Син халіфа Харуна ар-Рашида Мутасім, як уже мовилося, також став халіфом, удавшись до насильства.

Щодо жінок-правительок, то тут не йтиметься про тих, які правила державою, перебуваючи в гаремі, — Гюррем-султан (1504–1558)²⁵, Кьосем-султан (1589–1651)²⁶ і Турхан-султан, відомих нам з історії Туреччини; про дуже

впливову няньку падишаха Акбара (1556–1605) Махим Анага в імперії Моголів у Індії, або про дружину ільханідського султана Абу Саїда Бахадура (1316–1335) Багдадхатун. Адже в усі історичні часи в різних куточках світу жінки, залишаючись у тіні, часто були справжніми соратницями багатьох авторитетних політичних діячів.

Окрім тих кількох жінок, чиї імена наведені вище, можна згадати ще, наприклад, про легендарну власницю висячих садів Вавилону Семірамід, яка в будь-якій царині затьмарювала свого чоловіка Нінуса; про візантійську імператрицю Феодору, котра завадила втечі свого чоловіка імператора Юстиніана, наляканого повстанням; про маркізу де Помпадур, мадам Дюбаррі та Марію Антуанетту у Франції; про кохану дружину імператора Індії Джахангіра — Нур-Махал; про останню імператрицю Китаю Ці-сі та багатьох інших.

* * *

Під час наукових досліджень вдалося виявити 20 жінок-правительок і 13 регенток, що володарювали в ісламських державах. До цього списку не вносили жодну жінку, доки не було встановлено наявності у неї таких ознак державної влади, як карбування власної монети або згадка її імені в п'ятничній молитві (*хутбі*) чи письмові джерела не підтверджували про піднесення її до рівня монарха. Тільки про одну з цих 20 жінок — володарку острова Малікут, розташованого в Індійському океані на південний захід від Цейлону, на жаль, ніякої

Під час наукових досліджень вдалося виявити 20 жінок-правительок і 13 регенток, що володарювали в ісламських державах.

інформації знайти не вдалося. Навіть ім'я цієї правительки досі невідоме.

У дослідженні дотримано хронологічної послідовності у викладі відомостей про жінок, більшість з яких пов'язані одна з одною родинними зв'язками або міждержавними відносинами. Виняток становить розділ, присвячений Падишах-хатун, який розміщено перед нарисом про Абіш-хатун, а розповідь про Дьонді-хатун ведеться перед матеріалами про повелительок Мальдівських островів: Фатьму Біке й жінок, які правили в султанаті Аче на Суматрі.

Також у тексті повідомляється про тогочасні історичні події і вміщуються важливі короткі відомості про держави, якими правили жінки.

Жінки-монархи

I

РАЗІЯ-СУЛТАН ПРАВИТЕЛЬКА ТЮРКСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ

Серед усіх мусульманських країн від Іспанії до Індонезії першою жінкою, що заволоділа престолом, була правителька тюркської держави Делійський султанат Разія-хатун.

Одне з найважливіших міст Північної Індії Делі — найдавніше із семи заснованих раджею Прітхві. Це місто в 584 р. х. (1189 р.) захопив емір Кутб ад-Дін Айбек¹, раб султана Шихаб ад-Діна (Муїзз ад-Діна), Мухаммеда Гурі. Після смерті останнього в 602 р. х. (1205 р.) Айбек проголосив незалежність Делі від Гуридів і заснував нову династію, назвавши її на честь свого господаря Муїззія. Відтак таким великим індійським областям, як Рантанпур, Гваліор, Бенарес, Аджмір, Патна, Каланджар і Бенгалія довелося визнати тюрк-

Серед усіх мусульманських країн від Іспанії до Індонезії першою жінкою, що заволоділа престолом, була правителька тюркської держави Делійський султанат Разія-хатун.

Зміст

ВСТУП.....	3
ЖІНКИ-МОНАРХИ.....	21
I. РАЗІЯ-СУЛТАН ПРАВИТЕЛЬКА ТЮРКСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДЕЛІЙСЬКИЙ СУЛТАНАТ.....	21
II. СУЛТАНА ЄГИПТУ ШАДЖАРАТ АД-ДУРР.....	40
III. ТУРКАН-ХАТУН У КЕРМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ КУТЛУГХАНІВ	70
IV. САФВАТ АД-ДІН ПАДИШАХ-ХАТУН У КЕРМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ КУТЛУГХАНІВ	82
V. АБІШ-ХАТУН У ДЕРЖАВІ АТАБЕКІВ ФАРСУ (САЛГУРИДІВ).....	99
VI. ДАВЛАТ-ХАТУН У ДЕРЖАВІ ХУРШИДІДІВ У МАЛОМУ ЛУРИСТАНІ	113
VII. СУЛТАНА САТІ-БЕК-ХАН У ДЕРЖАВІ ІЛЬХАНІДІВ	117
VIII. ДЬОНДІ-ХАТУН У ДЕРЖАВІ ДЖАЛАЇРІДІВ	126
IX, X, XI. СУЛТАНА ХАДІДЖА, СУЛТАНА МАР'ЯМ, СУЛТАНА ФАТІМА-ДАЇН У СУЛТАНАТІ МАЛЬДІВСЬКИХ ОСТРОВІВ	135
XII. СУЛТАНА ФАТІМА-БІКЕ В КАСИМОВСЬКОМУ ХАНСТВІ	140

ХІІІ, ХІV, ХV, ХVІ. САФІЯТ АД-ДІН ТАДЖ АЛЬ-АЛАМ-ШАХ, НАКІЯТ АД-ДІН НУР АЛЬ-АЛАМ-ШАХ, ЗАКІЯТ АД-ДІН ІНАЯТ-ШАХ, ЗІЙНАТ АД-ДІН КАМАЛАТ-ШАХ У СУЛТАНАТІ АЧЕ НА ОСТРОВІ СУМАТРА	145
ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ, ХХ. КУДСІЙЯ БЕГАМ, СІКАНДАР БЕГАМ, ШАХ ДЖАХАН БЕГАМ, СУЛТАНА ДЖАХАН БЕГАМ У СУЛТАНАТІ БХОПАЛ В ІНДІЇ	159
ЖІНКИ-РЕГЕНТКИ	163
РЕГЕНТКА СУБХ (САБІХА) В ОМЕЙЯДСЬКІЙ ДЕРЖАВІ АНДАЛУСІЇ	166
РЕГЕНТКА СІТТ АЛЬ-МУЛЮК (САЇД АЛЬ-МУЛЮК) У ДЕРЖАВІ ФАТІМІДІВ	168
РЕГЕНТКА РЕЯ САЇДА-ХАТУН	171
РЕГЕНТКА ТУРКАН-ХАТУН У ДЕРЖАВІ СЕЛЬДЖУКІДІВ	173
РЕГЕНТКА ІНАНДЖ-ХАТУН У ДЕРЖАВІ СЕМАНІДІВ	175
РЕГЕНТКА ДАЇФА (ШАФІЯ)-ХАТУН У ХАЛЕБІ	176
РЕГЕНТКА ГАЗІЯ-ХАТУН У ХАМІ	178
РЕГЕНТКА СЮЮМБІКЕ-ХАТУН У КАЗАНІ	179
ХХХ	181
ВИСНОВОК	183
ПРИМІТКИ	189